

Gönderim Tarihi: 18.05.2023

Kabul Tarihi: 27.07.2023

SON DÖNEM İNGİLİZ FİLOZOFLARINDAN HYWEL D. LEWIS'E GÖRE FELSEFE, DİN VE BİLİM

Philosophy, Religion and Science According to the Late British Philosopher Hywel D. Lewis

M. Fatih KALIN

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
fkalin25@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5537-0469

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

İngiliz felsefesinin yakın zamandaki temsilcilerinden olan Hywel David Lewis, Din Felsefesi alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Ortaya çıkışından bu yana Din Felsefesinde tartışılan problemlere farklı bir bakış açısı getiren Lewis'in bu düşüncelerinin tahlili, günümüzde alandaki diğer çalışmalara ışık tutması bakımından önemlidir. Lewis, bilimle uğraşmayan insanların nazarında da evren ve içinde gerçekleşen olayların ilgi çekici olduğunu ve bu durumun da onları çeşitli felsefi, metafiziksel veya etik türden sorular sormaya sevk ettiğini söyler. İnsan, karşılaştığı birçok mesele neticesinde hayatı sorgulamaktadır. Bu sorgulamalarda metafizik konuların ayrı bir ehemmiyeti olduğunu düşünen Lewis, metafiziği; insanın çevresindeki dünyayı tecrübe edişinde doğrudan doğruya karşılaştığı şeylerin ötesinde kalan konular olarak tanımlar. Din ise ona göre, insan hayatında bir bütün olarak davranışlarla yaşanan ve sürekliliği olan bir olgudur.

Anahtar Kelimeler: H. D. Lewis, metafizik, empirizm, rasyonalizm, din, din-bilim ilişkisi.

Abstract

Hywel David Lewis, one of the recent representatives of English philosophy, has made important studies in the field of Philosophy of Religion. The analysis of these thoughts of Lewis, who brought a different perspective to the problems discussed in the Philosophy of Religion since its emergence, is important in terms of shedding light on other studies in the field today. Lewis argues that the universe and the events that take place in it are interesting to people who are not engaged in science, and this leads them to ask various philosophical, metaphysical or ethical questions. Human beings question life as a result of the many issues they face. Lewis, who thinks that metaphysical issues have a special importance in these inquiries, defines metaphysics as issues that are beyond the things that people directly encounter in their experience of the world around them. Religion, on the other hand, according to him, is a phenomenon that is experienced through behaviors as a whole in human life and has continuity.

Keywords: H. D. Lewis, metaphysics, empiricism, rationalism, religion, religion-science relationship.

1. GİRİŞ

1910'da Llandudno'da doğan Hywel D. Lewis, Bangor'daki Wales Üniversitesinde ve Oxford Üniversitesinde öğrenim görmüştür. Wales Üniversitesi Felsefe Kürsüsü Başkanlığı, Londra Üniversitesi Din Felsefesi

ve Tarihi Başkanlığı yapmıştır. Kraliyet Felsefe Enstitüsü Başkanlığı görevinde de bulunan Lewis, ayrıca St. Andrew ve Emory Üniversitelerinde de çalışmalar yapmıştır. 1992’de Guildford’da hayata veda eden Lewis, gelecek hayat, öz, akıl ve beden, ontoloji, özgürlük, düalizm, metafizik, İsa Mesih, mantık, ölümsüzlük, Yirminci yüzyıl İngiliz felsefesi vb. konular üzerine eserler bırakmıştır. Bu eserlerden bazıları şunlardır: *Morals and the New Theology*, 1947; *Morals and Revelation*, 1951; *Gwybod am Dduw (Our Knowledge of God)*, 1952; *Our Experience of God*, 1959; *Freedom and History*, 1962; *Clarity is Not Enough*, 1963; *World Religions: Meeting Points and Major Issues* (with Robert Lawson Slater), 1966; *Dreaming and Experience*, 1968; *The Elusive Mind*, 1969; *Philosophy of Religion*, 1969; *The Self and Immortality*, 1973; *Persons and Life after Death*, 1978; *Persons and Survival: Essays by Hywel D. Lewis and Some of His Critics*, 1978; *Logic, Ontology, and Action*, 1979; *Pwy yw Iesu Grist? (Who is Jesus Christ?)*, 1979; *Jesus in the Faith of Christians*, 1981; *The Elusive Self*, 1982; *Freedom and Alienation*, 1985 (Dictionary of Twentieth-Century British Philosophers; 2005, s. 563 vd.).

Biz bu çalışmamızda H. D. Lewis’in *Philosophy of Religion* adlı eserini temel alarak onun din ve din-bilim ilişkisi hakkındaki görüşlerini incelemeye çalışacağız.

2. FELSEFE VE METAFİZİK

Bilindiği üzere düşünme ve sorgulamaya dayalı bir araştırma alanı olan felsefede tek tek sorular önceden belirtilmez. Araştırma, sorularını sürekli yenileyen, hep daha fazla sorgulamanın gerektiği bir çalışma biçimidir. Felsefe de bir araştırma alanı olarak yeni sorulara açıktır. Soruların tükendiği, aynı soruların tekrar edildiği bir ortamda felsefe araştırmacı olma özelliğini yitirmiş demektir (Uygur, 1995, s. 14).

Lewis’e göre, hemen hemen herkes günlük yaşamı içerisinde sorular sorar. Fakat bu soruları herkes gerektiği gibi formüle edemez. Soruların felsefi soru olma özelliği bulunsa bile, bunlar filozofların ortaya koyduğu sorular kadar tatmin edici ve açıklayıcı olamayabilir. İnsanlar çevrelerindeki dünyayı merak ederler ve özellikle de fizik dünyanın oluşumu ilgilerini çeker. Bu ilgi doğal çevreyi kontrol altına alma isteğinden ve hayatın güzelliklerini elde etme arzusundan ileri gelir. Modern icatlar yapmak, işten tasarruf sağlayan ve hayatı kolaylaştıran araçlar üretmek insanoğlunun hoşuna gider. Bunların insan hayatının yıkıma dönüşürebileceği de herkes tarafından bilinmektedir. İlerleyen teknolojik gelişmeler, yeni ve tehlikeli icatlar, bir atomik savaşın alarmı olarak

görülebilmek. Oysa böyle bir tehlikeyle yüzleşmede sanki insanı bir çaresizlik duygusu sarar ve bu duygu onu duyarsız yapar. Olumlu ya da olumsuz sonuçlar doğuran tüm gelişmeler son tahlilde soru sormakla başlar (Lewis, 1965, s. 1).

Felsefe soruları, pratikteki yönelmelere ait sorular değildirler. Bu soruların ortaya çıkışında günlük hayatı düzenleme kaygısı bulunmaz. Felsefe sorusu, insanın içinde bulunan bir gereksemin dışı vurulmasıdır. Buna rağmen ne bir felsefe sorusu eyleme dönüşebilir ne de bu soru bir eyleme karşılabilir. Hiçbir felsefe sorusu günlük eylemlerin sonucunda ortaya çıkmaz. Bu yüzden de felsefe soruları eylemlerden bağımsızdır. Kapının açık olup olmadığını öğrenmek için sorulan bir soruya cevap verebilmek için kapıya bakmak çözümdür. Fakat “bilincin ne olduğu” sorulduğunda böyle bir çözüm ortada yoktur ve bu soruya cevap aramak boşuna bir çabadır (Uygur, 1995, s. 16-17).

Felsefi bilginin ne olduğunun anlaşılabilmesi için filozofların yaptıkları şeye bakmak gerekmektedir. Çünkü felsefede önemli olan sonuçlardan çok bu sonuçlara varma biçimidir ki, bu da sorularla olur (Arslan, 2002, s. 14-15).

Filozofun sorduğu sorular ne bir yargıcın ne de bir çocuğun sorularına benzer. Felsefe sorusu birinin, yani filozofun başka birine sorduğu bir soru değildir. Çünkü filozofun sorduğu soruların muhatabı yine kendisidir. Bu sebeple de, filozof, kendi kendine soru soran kişidir. Bir felsefe sorusu filozofu kendisiyle konuşturur. Ayrıca felsefe sorusunda cevap sorulana bağlı olmayıp, kimse başka birinden aldığı cevapla yetinmez. Çünkü filozofun işi öncelikle kendisine sormaktır (Uygur, 1995, s. 20-21). Felsefe soruları da bir şeyin ne olduğunu soran sorulardır. Bu sorularda kavramların anlamını soran “nedir?” sorusu ön plandadır. “Nedir?”li soruyu soranın amacı bir şeyin anlamının ne olduğunu öğrenmektir. Çünkü her felsefe sorusunda amaç bir kavramın anlamının ortaya çıkarılmasıdır (Uygur, 1995, s. 28). Felsefe, olgunun ne olduğunu açıklamaya çalışır. Saatin kaç olduğunu öğrenmek için sorulan gündelik bir soru felsefi bir soru olmaz. Felsefe “zaman nedir?” sorusunun cevabını bilmek ister. Erzurum ile Ankara arasındaki mesafenin uzunluğu felsefi bir problem değildir. Oysa felsefe “uzaklık nedir?” diye sorar (Çüçen, 2001, s. 63).

Lewis’e göre, tam manasıyla bilimsel bir anlayış sahibi olmayanlar için hayatın orijini, yeryüzünün gelişimi, dünyanın şekli, güneş ve diğer yıldız sistemleri, tabiatla ilgili bulgular ve bilim adamlarının ortaya koydukları önermeler oldukça ilgi çekicidir. Böyle konularda profesyonel

biri kadar sıradan bir insanın da merakı olabilir. Fakat bu tür bir ilgi ya da merak için felsefeden çok bilimsel bir vazife vardır. Dış dünya ile ilgili olarak filozofun sorduğu sorular, gündelik sorulardan oldukça farklıdır. Filozofun merakı, yakın gözlem ve deney ile tesis edilen belirli konularda dünyanın bütün zaman ve mekânları için genel olan niteliklerine yöneliktir. Nesnelere gözlemlendikleri şartlara göre oldukça değişiklik gösterdiğini gözlemlemek mümkündür. Mesafe, bir nesneyi olduğundan daha farklı boyutlarda gösterebilir. Posta kutusu uzaktan çok küçük gözüktür ve yuvarlak bir kule de, ufuk çizgisine karşı kare gibi gözüktür. Demir yolu hatları uzaklaştıkça gittikçe incelen bir çizgi halini alır. Oysa herkes rayların böyle bir tek çizgiye dönüşmesine sebep olacak kaza gibi bir etken olmadıkça onların aslında paralel olduklarını ve gerçekte birleşmediklerini bilir. Fakat onlar bir şekilde nasıl gittikçe incelmekte ve tek bir çizgi gibi gözükmektedirler? Bu sorunun cevabı, ışın yolculuğu yöntemi, insanın göz ve sinir sisteminin yapısına dayanılarak verilebilir. Raylar bilinenden farklı bir şey olarak görüldüklerinde, görülenin gerçek raylar olduğu söylenebilir mi? Böyle bir durumda sadece rayların bir görünüşünün algılandığı söylenebilir. Tirene bir tepe ya da köprü gibi yüksek bir yerden bakıldığında, tirene gittiği sürece gerçek rayların görüldüğünden ve gözlemlenen dar ray hatları boyunca gidemediğinde emin olunabilir. Görülen şeyin -rayların sürekliliği- vardır ve hatlar uzakta birbirlerine yaklaşırlar. Gerçek bir şekilde nesnenin asla görülemeyeceği ya da işitilemeyeceği, ancak özel bir kopyanın ya da tesirin görülebileceği iddiası olsa bile Berkeley gibi filozoflar gözlemlenen şeyin her zaman gerçek dünya olduğu, fakat bu dünyanın algılanabilir varlıklara bağlı olduğu görüşündedir (Lewis, 1965, s. 2-3). Bilindiği üzere Berkeley'e göre, sadece ruh ve ruhun kavram ve ideleri vardır. Bunlar dışında bir dış gerçeklik, yani madde bulunmamaktadır. İnsanın doğuştan getirdiği ideleri olmayıp, insanın doğrudan algıladığı her şey zihnindeki idelerdir ve tüm ideler algısal deneyden gelir. Berkeley için düşünce ve tasarımlar öznenin bilinç içerikleridir. Asıl gerçeklik, ruhtur ve madde aslında yoktur. Varlık, insanın zihnindeki idelerden başka bir şey değildir. Solipsizmden kurtulmak için Berkeley bütün ruhların varlığını tek bir ruhtan aldığı görüşünü benimsemiştir. Böylece insan algısının nedeni Tanrı olur. Tanrı, algıların nedeni olarak tinseldir (Berkeley, 1962, s. 65-66, 77-78, 81).

Lewis, filozofların ele aldıkları bir problem olarak algı probleminin sıradan insanların ilgisini çekmediğini düşünür. İnsanlar, dünyayı kendi amaçlarını tatmin eden bir durumda bulurlar ve dünya hakkında düşünmek istemezler. Hayatlarının çoğunu felsefecilerin uğraştıkları problemlerden habersiz geçirirler ve bu tip bir problemin farkına vardıklarında basit bir

eğlenceye verdiklerinden daha az değer verirler. Bu kısmen de olsa filozofların söylediklerini kavrayamamalarından ileri gelmektedir. Herkes dünyanın var olduğu bilgisine sahiptir. Fakat eğer insan zihni dışında hiçbir şeyin gerçek olmadığı fikri gibi bir kibreye gidilirse, ani ve ıstırap veren bir sona gidilmiş olur. Pratik bir sorudan ayrı gibi gözükken algıyla ilgili bu problemler, pratik davranışlarla tamamıyla ilgisiz değildir. Dünyayla ilgili görüşlerimizi renklendirmek için algı konusundaki bazı fikirler kabul edildiğinde, dünyanın başlangıçta algılandığından çok daha yabancı olduğunun görülmesi oldukça büyük bir farklılık doğurur. Tabiat konusunda farklı bir hisse sahip olmaksızın Berkeley'in argümanları, Tanrı'nın çok yakın bir şekilde doğal şeylerin varlığını kuşattığı görüşünü desteklemek için kullanılırsa Berkeley gibi düşünmek ve onunla uzlaşmak zor görünmektedir (Lewis, 1965, s. 4).

Lewis'e göre, çoğu insanı soru sormaya sevk eden ve bir bütün olarak insan hayatının değerini sorgulayan bir soru tipi de etik problemlerdir. Lewis, karşılaşmış olduğu çeşitli problemler nedeniyle insanın hayatı sorguladığını ve "Niçin dünyadayız?", "hayatın herhangi bir anlamı var mı?" ya da çoğu ümitsizlik anında "her şey neye yarar?" gibi sorular sorduğunu söyler. Bu gibi sorularla insanlar genellikle kötü şanslarına itiraz ederler. Üzüntülü zamanlarda "bunlar niçin benim başıma geldi?", "doğmak için bana mı soruldu?", "niçin her zaman böyle olmak zorunda?" şeklindeki şaşkıncı sorular belli bir form aldığı anda metafizik sorulara dönüşür. Lewis'e göre metafizik kavramının en geniş anlamı, insanın çevresindeki dünyayı tecrübe edişinde doğrudan doğruya karşılaştığı şeylerin ötesinde kalan herhangi bir konuyla alakalı sorulardır. Doğadaki olaylara bakılarak erdem in ya da vazifenin ilkelerinin olup olmadığı izah edilemez. Bizim bu anlamdaki kendi reaksiyonlarımız ise metafiziksel olacaktır (Lewis, 1965, s. 22).

Lewis, diğer taraftan spekülative metafiziğin renkli ve çok heyecan verici, ayrıntılı önermeler ve evrenin normal olarak insan aklının alamayacağı bir genişlikte olduğu konusundaki önermeler gibi pek çok çeşidi olduğunu ifade etmektedir. O, başkaları tarafından ileri sürülen ana düşüncelerin "bir yaşam gücü" ya da kaçınılmaz değişim veya evrim ilkeleri ile ilgili olduğunu belirtir. Bazıları ise diğerlerinden daha çok dinsel fikirlere yönelmektedir. Ona göre, din spekülative metafizikten çok uzak değildir ve metafizik, tedbirsiz ve küstah kimseler için tuzaklar sunmaktadır. Bazıları metafiziğin ortaya koyduğu soruların tamamen gerçek olmadığını, cevapların insanın ötesinde olmadığını, fakat temel olarak elde edilemez olduklarını ve her fikrin sorular tarafından ortaya koyulduğu şeklindeki faraziye içinde insanın kendisini şaşırttığını ileri sürmektedirler. Bu da

aslında aşırı giden ve obscurantist (bilgisiz, gerici) kimselerin metafizik adıyla söylenen cahilce şeylere ve metafizik konulardaki tartışmalardan uzak durmak isteyen ve bu konuların zorluğundan istifade etmek isteyen bazı metafizik düşünürlerinin tahrik edici eğilimlerine karşı bir reaksiyondur. Metafiziksel ayrıcalığın kimi zaman son derece suistimalleri olmuştur.

Lewis'e göre, evrenin doğası ve insanın evrendeki talihi ya da kaderiyle ilgili ortaya konulan sorular içerisinde en önemlisi, insan kişiliğinin doğasıyla ilgili sorulardır. Bir kişi olarak insan nedir? Ve onun hep bahsedilen tabiatının zihinsel ve bedensel yönleri birbiriyle nasıl ilişkilidir? Biz kendimizi farklı varlıklar olarak düşünürüz. Fakat zaman zaman başkalarının varlığı hakkında da konuştuğumuz olur. Akıllar büyük bir akılda birleştirilmiş midir? Ya da akıl istenilen bir hale konulamaz bir mahiyette midir? Akıl, beden olmadan işleyebilir ve devam edebilir mi? Eğer böyleyse onun gerçekliği ne türdür ve maddesel gerçekliği olmadığı kadar anlaşılması da zor olan bir şeyle nasıl ilişkilendirebiliriz? Şizofrenik kişilikler ve hafıza kaybı gibi konular ışığında düşündüğümüzde kişilerin kimliklerinin devam etmesine nasıl cevap veririz? Lewis'e göre, bütün bunlar din ile alakalı sorulardır (Lewis, 1965, s. 23-24).

3. DİN

Lewis, din denilince kilise ya da tapınak denilen çeşitli yerlere gidilerek yapılan ibadet görevinin anlaşıldığı kanaatindedir. Bu ibadetleri yerine getirmek için eğitilen ve görevlendirilen rahip ve vaizlerin rolleri aynıdır. Bu din adamlarının ibadetlerle ilgili görevlerinden biri de bazı özel elbiseler giymeleridir. Bu giysiler ibadetleri yerine getirmede onların görevlerinin bir parçasıdır ve kimi zamanda toplum tarafından bu giysiler onların hizmet ve görevlerinin bir işareti olarak düşünülür. Çeşitli türdeki cüppeler, yuvarlak yaka ve rahipler sınıfının koyu giysisi Hristiyanlıktan başka dinler içinde de vardır. Dinin bu çok açık tezahürlerinde Kitab-ı Mukaddes, Kur'an ya da Budistlerin kutsal dua parşömenleri gibi özel olan kitapların kanun niteliğinde özel bir yerleri vardır. Bunlar içinde çeşitli ölçülere sahip olan Hristiyan düğün kitabı, diğer özel kitaplar ya da kutsal olan eski yazılar gibi kutsal nitelikli şarkı kitapları da vardır. Üstelik halk arasında ya da özel ibadetlerde bir komünyon, vaftiz kâsesi ya da dua silindiri gibi nesnelerin ibadet enstrümanı olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Yine bu pratiklerle beraber dini hayat içinde bir ya da birkaç kişi tarafından yerine getirilen vazifeler tayin edilmiştir (Lewis, 1965, s. 29).

Din, insan hayatında bir bütün olarak davranışlarla yaşanan oldukça sürekli bir şekilde kurulmuştur. Dinin etkisi, toplumda kabul görme

maksadıyla da insan hayata yansımaktadır. Fakat doğumda, evlilikte ya da ölümden yerine getirilen ayinlerin önemli sayılması için başka sebepler de vardır. Lewis, insanlardan bazılarının dini pratiklere olan aşinalıklarına göre, dini kesin bir yol olarak benimsediklerini söyler. Ona göre, dindar denilen insanların ne tür eşyalara sahip olduklarını ve kilise ya da tapınaklara niçin gittiklerini az çok bilmekteyiz. Bunun yanında kendi toplumunda yaşanan bir dinin detayları hakkında insan son derece bilgisiz de olabilir (Lewis, 1965, s. 30).

Lewis, yurt dışına yapılan seyahatlerde bazı görülmedik ve şaşırtıcı gösterilere şahit olunabildiğini ifade eder. İnsan, bunların dini bir ayin olduğu düşüncesine ulaşır. Dini anlayışı bu noktada olan cahil bir insan, “din” kelimesini şaşırtıcı bulabilir. İnsanların din içinde ne yaptıkları aşağı yukarı bilinmektedir düşüncesinde olan Lewis, burada “bu insanlar yaptıkları şeyleri niçin yapmaktadırlar?” sorusunu sorar. Acaba farklı zaman ve yerlerdeki insanlar dini patrikleri aynı sebeplerle mi yaparlar? İnsanların sorumlu tutuldukları fiillerin ve devamlı yapılan özel törenlerin gayesi nedir? Bunları yerine getirmekle insanlar nasıl bir menfaat elde etmeyi ümit ederler? Lewis’e göre, bu soruların cevaplamak için, dinlerin tanımları incelenebilir. İnsanların niçin kiliseye gittikleri, niçin ibadet yaptıkları ve dinsel varlığın gayesinin ne olduğu gibi sorular Lewis’e göre kısmen de olsa tarihsel sorular olarak görülebilir. Bu sorular dinlerin başlangıcını ve insanların günümüzde dini aynı şekilde veya geçmişte olduğu gibi ifa edip etmediklerini sorgulamaya da götürebilir. Dindeki gelişmenin nasıl olduğu, erken dönemlerde önem kazanmış olan bazı unsurların sonraki zamanlarda dinden çıkarılıp çıkarılmayacağı, dinler arasındaki temel farklılıkların ne olduğu ve dinlerin ne kadar müşterek olduğu şeklindeki sorular son derece önemlidir (Lewis, 1965, s. 31-32).

Lewis’e göre, birbiriyle ilişkili yahut benzer gözükken bazı pratiklerin ve inançların hangi amaçlarla yapıldığının ve bunların dinsel güdü ve görünüşlere sahip olup olmadıklarının araştırılmasını önemli görmektedir. Çünkü ona göre, dini inançları içeren gerçekler hiçbir bir seviyede şüphe içinde olamaz. Onun için Hıristiyanların ve Müslümanların yaptıkları ve inandıkları şeylerin ne olduğunu güvenle söyleyebilmek gerekir. Fakat bu inanç ve pratikler gerçekten başlangıçta ne olarak gözükürler? (Lewis, 1965, s. 34) İbadet eden bir kimse dizleri üstüne çöktüğünde ve dua ettiğinde, çıplak gözle görülememesine rağmen, kimsenin kendisine benzemediği bir varlığa hitap etmeyi istemektedir. Özellikle günümüzde Tanrı’nın ne olduğunu söylemekte tereddüt edilmektedir. Görünüşte Tanrı’ya yapılan hitap, insanın bir başkasıyla olan konuşmasına benzemez. Ancak dua

genellikle Tanrı'yla konuşma olarak tarif edilir. Fakat Lewis, duanın bir konuşma şekli olduğu ve özel olarak hiçbir olağan dışı ses söylenmeden bağlılığı sağladığını ifade eder. Bu yüzden de ibadet, görüldüğü gibi değildir. O, uzak bir kıta ya da başka bir gezegene mesaj göndermeye benzemez. Belirli inançlar için mutlu bir mecaz olmasına rağmen, bu durumda ibadet nasıl farklı olur? Lewis bu türden sorular sormaktaki maksadının, görüşlerine bakılarak tanımlanan fiillerle insanların nereye kadar imtihan edileceğini ifade etmek olduğunu söyler ve bu anlamda özellikle felsefede “insanların niçin belirli pratiklere müptela olduklarını ve inançlarının neyi içerdiği” sorusunu sorar. Ona göre, bir gök tanrısı olarak Shango'ya bazı insanların nasıl ibadet ettiğinin ilmi olarak söylenmesi gerekir. Fakat böyle bir varlığa insanların niçin inandıkları, belirli davranışları ona niçin adadıkları ve niçin böyle bir inanca sahip oldukları noktası her zaman merakta kalır (Lewis, 1965, s. 35).

Lewis, Tanrı'ya inandığımızı, O'nun görülemez ve aynı zamanda her yerde hazır ve nazır olduğunu, yine O'nun tek Tanrı olduğunu ve aynı zamanda üç şahsiyet olduğunu, ayrıca O'nun Sevgi Tanrısı ve aynı zamanda Gazap Tanrısı olduğunu ve Tanrı'nın baba olduğunu söylediğimizi, fakat normal anlamda O'nun hiç kimsenin ebeveyni olmadığını ifade eder. Tanrı'nın ibadete karşılık verdiği söylenmektedir. Ancak bunun açık bir delilinin getirilmesine yönelik bir meydan okuma olduğunda durum çok kaçamaklı bir hal alır. Örneğin, ebedi hayata sahip olmayı ümit ettiğimizi söyleriz, fakat bu ebediyete gidişle tamamen aynı değildir. Yine günahlarla ilgili konuşur ve yine kurban ve kurtuluş hakkında bir şeyler anlatmaya devam ederiz. Bu noktada Lewis, altınla değil “kan” ile satın alındığımızı iddia eder ve şifa ve temizlik konusunda konuşurken açıkça mecaza başvurulduğunu belirtir. Ona göre, bunlarla beraber vaftiz ayini gibi çoğu pratik de bu konuya girebilir. Bütün bu adetler içinde yaptığımız ve söylediğimiz şeylerden uzağızdır. Böylece dinden gerçekte ne anladığımız ve ne yaptığımız sorusu ısrarla devam eder.

“Tek bir Tanrı'ya inanıyorum”, “Tanrı sevgidir”, “Allah merhametlidir” ve “ibadetlerimiz karşılıksız kalmayacaktır” şeklinde söylenen sözlerin manasının anlaşıldığı kabul edilse bile, bu inançlar nereye kadar doğrulanabilir? İnançlar ile insanların beklentileri bu konulara nasıl bağlanabilir? Tanrı'ya inanmanın önemli olduğu kabul edilebilir ya da bundan sonra yaşam olduğuna ikna olmaktan hoşlanılabilir. Fakat böyle bir inanç nasıl geçerli olur? Bu beklentiler hüsnü kuruntu olamaz mı? Dini iddialar günden güne bilimden beklenen gelişmeler gibi herhangi bir deneyin tesiri altına girebilir mi? Yoksa ara sıra söylenildiği gibi bir çeşit iman

aracılığıyla insanlar inanmak zorunda mı? Ve bayağı bir kesinlikle onun ilişkisi nasıldır? Lewis'e göre, bu türden soruların din üzerinde devamlı bir refleksiyon içinde çok merkezi bir yere sahip olduğu açıktır. Aslında hiçbir dini pratik bu türden bir tasdik ya da inançları içerir gözükmez. Din ile ilgili bilimsel araştırmalar sayesinde bazı insanların ölümlerini nasıl defnettiklerini, ne tür tapınaklar yaptıklarını, evlilik ya da kabul törenlerinde ne yaptıklarını ve ne söylediklerini bilmek ve bu büyük meraktan kurtulmak için böyle araştırmalar yapmanın mümkün olup olmadığını öğrenmek önemli bir gelişme olabilir. Fakat bu aktivitelerin açıktan yapılan eylemlerin ötesinde bir anlamı da vardır. Bazı beklentiler sebebiyle ölümler belli şekillerde gömülür. Tapınak bir tanrı ya da tanrıların yaşadığı ya da Tanrı'ya yaklaşmanın ümit edildiği bir yerdir. Düşünler de uygun olduğu düşünülen şekillerde yapıla gelmiştir. Böyle inançlar her zaman açıkça formüle edilemez ve onlar her zaman göründükleri kadar basit değildir. Din felsefesinde doğa ve inancın durumuyla ilgili sorulara sıkça yer verilmiştir. Çoğu insan bu konuları düşündüğünde konuya olan ilgisi artar. İnsanlar dinin ne söylediğini ve bunun hakkıyla bilinip bilinemeyeceğini öğrenmek isterler. Anlam ve doğruluk hakkındaki sorular bu yüzden eleştireldir (Lewis, 1965, s. 36-37).

Lewis'e göre, yeryüzü ve diğer varlıklar, hayal gücü ötesinde var olmaktadır ve Tanrı bunların hepsinin yapanı ve sürdürücüsüdür (Lewis, 1965, s. 57). Dinin, Tanrı ve insan tarafı olarak iki yönü vardır. Öte yandan insanlar arasındaki farklılıklar her zaman büyük önem taşımıştır ve insanların çeşitli şekillerde monizmi önemsemedikleri ve yalanladıkları da görülmüştür (Lewis, 1965, s. 273). Oysa dinler, insanlar için çok pozitif çareler sunarlar ve monistik dinlerde amaç tamamen bütünlük içinde bireyin izolasyonunu bertaraf etmektir. İnanç, başkasına bağlı bir varlık olarak insanın durumunu itiraf ve Mutlak ya da Yüce Gerçekliğin tasdiki üzerine dayandırılmıştır. Tevazu ve şükran içindeki bir tasdikin de, Tanrı'ya yapılan ibadetin bir parçası olduğu açıktır (Lewis, 1965, s. 293).

Lewis, Tanrı'nın şanını yücelterek, O'nunla ilgili üstün iddialarda bulunarak O'nda sükün bulmak için boyun eğdiğimizi söylemektedir. Bu, fani bireyin Yaratıcıyı tasdiki bakımından özellikle önemlidir. Lewis'e göre, kendisini aşkın olarak görmeye yönelik birey için hiçbir sebep yoktur. Çünkü o, yaratılmış varlık türüne karşı isyanda değildir. Kişi kendisini Tanrı'nın seviyesine yükseltmeye kalkışmaz. Bizler Tanrı'nın gizemini kabul ederiz. Her şeyin kendi etrafımızda dönmediğini ve hayattaki bütün gerçekliklerin Tanrı'nın yaratması olduğunu takdir ederiz. Yani kendimizle

ilgili olan ve diğer bütün her şeyi Tanrı'yla ilişkilendiririz (Lewis, 1965, s. 294-295).

4. EMİRİZM, RASYONALİZM VE DİN-BİLİM İLİŞKİSİ

Empirizm ve rasyonalizm konusunu açıklarken Lewis, “kesin olarak herhangi bir şeyi bilebilir miyiz?” sorusuna nasıl cevap verileceğini sorarak başlar. Ona göre bu soruyla karşılaşan biri eğer çok bilgiliyse bilginin kesinlik ifade etmesi gerektiği düşüncesinden hareketle sorunun iyi formüle edilemediğinden yakınabilir. Bir kimse elinde bir kalemi tuttuğunu, onu ve sayfada meydana getirdiği işaretleri gördüğünü söyleyebilir. Aynı şekilde dışarıda güneşin parladığı ve bahçıvanın çimenleri biçtiğinden de bahsedilebilir (Lewis, 1965, s. 39). Ancak güneş uzun süre parlaklığını koruyamaz ve bahçıvan sürekli bahçe işleriyle uğraşmadığından, uzun bir süre bu isimle adlandırılmaz. Fakat bunları gören kişi gördüklerinden oldukça emindir. Hem parlayan güneş ve çayır görülmekte hem de bahçıvan işitilmekteyse bunları algılayan kişinin gözleriyle doğrudan algıladığı bu verilerden şüphe etmesi oldukça güçtür. Böyle deliller için bir görgü şahidi bulunması mahkemelerde çok özel bir değer taşır. Bu tür bir delilin gücü bilimsel ispat söz konusu olduğunda da geçerlidir. Bu prensipten hareketle empirist filozoflar, bilginin doğası ve alanıyla ilgili teorilerini formüle etmişlerdir. Gerçekliğin ölçüsünü onlar deney olarak kabul ederler. İnsanlar duyularının verileri çerçevesinde bir şeyi bulurlar, görürler ve dokunurlar. Bilgi probleminde bu yaklaşıma empirizm denilmektedir. Bu anlayış içerisinde de farklılıklar olsa bile, Lewis'e göre, temel faktör duyulara dayanan tecrübeye başvurulmasıdır (Lewis, 1965, s. 40).

Lewis, empirizm'in köklerinin eski felsefede, ilk dönem Grek filozofları arasında bulunduğunu hatırlatır. Bilindiği üzere, Protagoras ve kısmen Heraclitus bu düşüncenin temsilcilerindendir. Protagoras'a göre, “insan her şeyin ölçüsüdür” sözüne çok şey borçluyuzdur. Bu meşhur söz değişik zamanlarda farklı şekilde anlaşılmıştır. Protagoras ise, bu sözle, duyuların verilerini göz önünde bulundurarak herhangi bir birey için sebep olma durumunu ifade etmiştir (Lewis, 1965, s. 294).

Herakleitos'a göre ise evren sürekli akan bir süreç ve başlangıcı ve sonu olmayan bir değişimdir. Bu değişim hiçbir zaman durmaz ve bu değişim içinde de aynı kalan hiçbir şey yoktur. Değişim kaçınılmazdır. Her şey her an bir değişim ve akış içindedir. Bir nehre iki defa giremezsiniz. Çünkü ikinci defasında ne o nehir aynı nehirdir, ne de siz aynı sizsinizdir. Evrenin boyuna akışı içinde kalıcı ve durgun bir şey olduğunu düşünmek bir yanılmadır. Bazı şeylerin sabitmiş gibi görünmesinin sebebi, sadece bir

görüntü veya görünüştür. Aslında her şey akar. “Değişmeyen tek şey, değişmenin kendisine göre cereyan ettiği yasadır”. Evrende hâkim olan bu yasaya Herakleitos *logos* demektedir. Herakleitos’a göre, en iyi bilinebilecek şey, “her şeyin değişim içinde olduğu”dur. Filozof, bu sözden, andan ana değişen yer ve şartların bize kendisini gösterdiğinden başka hiçbir şeyin gerçek olmadığını anlamaktadır. Herakleitos’un bu düşüncelerinden anlaşıldığına göre, onun “bize görünen” dediği şey, bize görünmeyen ve ancak akılla kavradığımız gerçeklik olan şeyden son derece farklıdır (Arslan, 2002, s. 84; Gökberk, s. 25-26). Daha sonraki dönemlerde benzer bir şekilde Kant görünür varlıklar ile aşkın olanı ayırmış, tecrübe edilebilir olan varlık alanına *fenomen* ve insan tecrübesinin ötesinde olan Nihai Gerçeklik için *numen* kavramlarını kullanmıştır (Kant, 1998, s. 306-310). Empirizme dair bu hatırlatmalardan sonra Lewis, duylara çok fazla güvenilse bile, bu güvenin nereye kadar olduğunu ve daha fazla nasıl emin olunabileceğini tartışmaktadır. Çünkü ona göre şu anda algılanan şeyin gelecekte algılanacak olanla doğrulanması gerekebilir. Sarhoşluğun etkisiyle yanan bir mum iki tane gibi görülebilir. Ya da kırık bir camdan bakıldığında tarladaki inek çok farklı şekiller alabilir. Yine bahçedeki bahçıvan camdan onu izleyen için komşundan başkası gibi gözükebilir. Bu durumda kişi gözlerinin kendisini aldattığını söyleyebilir. İşte bu sebeple Lewis’e göre, başkalarının duylarına zıt olan duylarımızın şu anda her gösterdiğini kabul ederek, algılarımızdan tam olarak emin olursak, kendimizi çok tuhaf olan bazı şeylere inanıyor buluruz (Lewis, 1965, s. 41).

Yukarıda da değinildiği üzere algılanan dünyanın gerçek dünya mı, yoksa onun bir hayali mi olduğu konusunda filozoflar da güçlükler yaşamış ve “kesin olarak ne bilinebilir?” sorusunu sormuşlardır. Bu reaksiyon sonucunda bazıları duyların verilerinden çok fazla emin olunamayacağını, gözlerimizin bizi aldattığını ve hatta kusursuz bir emnlikten söz edilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. İnsan kullandığını sandığı kalemin yerine bir başkasının konulduğunu fark edemeyebilir. Yine dirseklerini dayadığı bir masa becerikli biri tarafından hazırlanmış ve biraz sonra yıkılacak olan bir illüzyondur. Belki de görülenler bir rüyadır, ya da kişi bir trans veya hipnoz durumuna geçmiştir. Aklın ışığında ise $2 \times 2 = 4$ ’tür. Gerçeğin görülenden başka türlü olduğuna inanmak doğru değildir. Çünkü evrende 2×2 ’nin 5 ettiği bir durum yoktur. Bu durum ateşin sıcak, çimenlerin yeşil olduğu gibi bir deney konusu değildir. İşte bu yüzden Lewis, şimdi ya da başka bir zamanda 2×2 ’nin 5 ettiğinin görülmesinin imkânsız olduğunu ifade etmektedir (Lewis, 1965, s. 42).

Lewis, eski dünyada bazı filozoflarda, özellikle Platon'da, düşüncelerinin tamamını kapsamasa bile, rasyonalist özelliğın çok belirgin olduğu kanaatindedir. O, Platon'un Protagoras ve Heraclitus'tan etkilenmiş ve bu iki filozofun düşüncelerini sistemli bir şekilde geliştirmiş olduğunu düşünenlerdendir. Platon ona göre aynı zamanda Parmenides'ten de etkilenmiştir. Parmenides, her şeyin ayrılmamış bir bütün olduğunu savunmuşken Platon, ondan farklı olarak çevremizdeki dünya ve yaşamımızdaki olayların düşünceyle keşfedilen dünya tarafından verilmiş bir tür gerçekliğe sahip olduğunu düşünmüştür. Dolayısıyla, bugünkü felsefenin öğrenilmesinde İngiliz empiristleri kadar modern dönem rasyonalizminin bilinmesinde de Lewis'e göre çok büyük bir gereklilik vardır (Lewis, 1965, s. 43).

Lewis, günümüz düşünce dünyasının nasıl bir paralellik gösterdiğinin belirlenmesinin kolay olmadığını, ancak özellikle bugünkü İngiliz konuşma dünyasında filozoflar arasında hırslı spekülasyonlara karşı şiddetli bir reaksiyon olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, felsefede empirizme dönüş bilimsel gelişme süreciyle olmuştur. O, hiçbir şeyin bilimin maddede izlediğı prosedürlerle benzer metotlara dayandırılmadıkça bilinemeyeceğı kanaatindedir. Din ile ilgili temel sorulardaki tutumlarda, bilimsel gelişmelerden başka, modern empirizmin din üzerindeki etkisi ve çalışmaları da etkilidir. Ona göre, bilimin doğrudan olan yöntemlerinden bir kısmının dini inanç ve tutumları etkilemesi şaşırtıcı bir şeydir (Lewis, 1965, s. 47-48).

Din ve bilim arasında var olduğu iddia edilen çatışmayla ilgili zaman içerisinde büyük çalışmalar yapılmıştır (bkz. Coşkun, 2019, s. 1057 vd.). Bir anlamda bunun izleri uzun bir süre takip edilebilir. Örneğın Yunan medeniyetine kadar bu çatışmanın izleri görülebilir. Fakat Lewis'e göre, bu çatışmanın önemli bir mesele olarak bugün düşünöldüğü şekle gelmesi on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda insanların yeni entelektüel ve kültürel ortamlarla karşılaşmasıyla, yani modern bilimin gün ışığına çıkmasıylaadır. Bazı yönlerden bilimin dinin rakibi veya karşıtı gibi telakki edilmesinin sebepleri eskisi kadar belirgin değildir. Newton'un da içinde olduğu bilim adamlarının bazıları çalışmalarını Tanrı'nın şanını üstlenebilmek amacıyla yapılmış bir şey gibi düşünmüşlerdir (Lewis, 1965, s. 51).

Zamanla gelişen bilim temelinde dünyayla ilgili yeni filozofik teoriler ortaya koymak ve bilim prensiplerini derinlemesine irdelemek konusunda önemli girişimlerde bulunulmuştur. Bu alışlageldik bir reaksiyon değildir. On dokuzuncu yüzyıldaki evrim ideasının sömürüsü de dikkate alındığında bilim mevcut tüm sorular için bir anahtar olarak görölmeye

başlanmıştır. Bu, haddizatında yerleşik otoritenin prestijini kıskananlar ile özgür araştırmacılar tarafından düşünülen sıkıntının kaynağı olarak görülmüştür.

Bugün gelinen aşama, çatışmanın gerçekten akut hale geldiği aşamadır ki, onun en göze çarpan ve tarihsel şekli on dokuzuncu yüzyılda evrim doktrininin net bir şekilde formüle edilmesidir. Dünyayla ilgili kozmolojik araştırmalar ve yapılan keşifler günümüzde şaşkıncı derecede artmıştır. Yakın zamana kadar hemen hemen herkesin itiraz etmeden prensipte kabul ettikleri bu fikirler Lewis'e göre, bugünkü şaşkınlığın ve dikkate değer şokun temel sebebidir. İnsanların hayvandan türediği fikrinin kabul gördüğünü bilmek için çok fazla yaşlı olmaya gerek yoktur.

Geçmiş dönemlerde ifade edilen ve çeşitli iddiaların fikri temeli olan İncil'in her bakımdan harfi harfine ilham edildiği düşüncesi, eski zamanlarda bugün anlaşıldığı kadar açık değildir. Genel kanı, görünürdeki değeriyle İncil'in okunup anlaşılması yönündeydi. Üstelik onun tartışmalı ve farklı versiyonlarını uzlaştırmanın zorluğuna rağmen, bu kanaat hâkimdi (Lewis, 1965, s. 54-55). Birçok bakımdan yakın zamanda ilim, örneğin arkeoloji, İncil'de değinilen ve tanımlanan meselelerin göze çarpan doğrulamalarını sağlasa da, Lewis'e göre, Kitab-ı Mukaddes'e ait hikâyeleri tarihe sıkı sıkıya bağlı olarak ele almak mümkün değildir.

Günümüzdeyse bazı bilim adamları Yeni Ahit'teki hikâyelerle ilgili olarak şüphe içerisindedirler. Fakat Kutsal Kitap'a bağlılık bu yolla uygulanırsa meselenin sonunun nereye varacağı ve insanın kaderinin nereye dayandırılacağı önemli bir problemdir. Antropoloji ve sosyal psikoloji gibi bilimlerdeki sistematik çalışmaların gelişmesiyle ve Hıristiyanlık dışındaki dinler hakkında akademik çalışmalarla bu ikilem daha da karmaşık hale gelmektedir. Önemli bir nokta da, dini toplumlardaki korkak din liderlerinin, yapılan yeni çalışmalara set çekmeye çalıştıklarıdır. Buna karşılık, bilim adamlarının, dini dogmatizmi ve şüpheciliği ortaya çıkarmakla ve dini boş inançlardan türemiş sayıp reddetmeleri ve aydınlanmanın engeli olarak görmeleri çatışmaları artırmıştır. Bilim ve dinin uyumsuzluğu şeklindeki bu çatışmanın günümüzde ne kadar doğru bir şekilde değerlendirildiğinden Lewis şüphe ettiğini ifade etmektedir (Lewis, 1965, s. 56).

Lewis'e göre, yeryüzü ve diğer cennetlik bedenler, hayal gücü ötesinde var olmaktadır ve Tanrı bunların hepsinin yaparı ve sürdürücüsüdür. Ona göre, kaderimiz ve çevremizdeki dünya hakkında ne anladığımız bakımından her şey kavranabilir olmalıdır. Mucizeler, dualar ve hatta Tanrı'nın ta kendisi yorumlanabilir olmalıdır. Fakat eğer bilimsel

kavramlarla O'nun bütün özellikleri etraflıca açıklanabiliyorsa dine hangi durumlarda ihtiyaç duyulacağı sorusu ortaya çıkacaktır (Lewis, 1965, s. 57-58).

5. SONUÇ

Son devir İngiliz filozoflarından H. D. Lewis'in din ve din-blim ilişkisine dair düşüncelerini ele almaya çalıştığımız bu makalede, bir soruyu felsefe sorusu yapan niteliğin ne olduğunu ve gündelik sorularla felsefe sorularının ayırımını filozofun düşünceleri çerçevesinde incelemeye çalıştık. Ona göre, felsefe sorusu, günlük kaygılarla ortaya konulan bir soru olmayıp, bir iç gereksinmeden doğmaktadır. Aynı zamanda felsefe soruları eylemlerden bağımsızdır. Bu sorular, filozofu kendi kendisiyle konuşturur ve filozof, kendine soru sorar. Felsefe sorusu, "nedir"li bir sorudur. Böyle bir sorunun amacı Lewis'e göre, bir şeyin tanımını ortaya çıkarmaktır.

Çoğu insanı soru sormaya iten ve hayatın değerini sorgulayan bir soru çeşidi de etik problemlerdir. Lewis, bu noktada metafizik kavramını ele almıştır. Çevremizdeki dünyayı tecrübe edişimizde doğrudan doğruya karşılaştığımız şeylerin ötesinde kalan herhangi bir konuyla alakalı olarak sorulan soruları Lewis metafizik olarak tanımlamıştır.

Lewis'e göre, bugünkü felsefenin öğrenilmesinde modern rasyonalist filozoflar Descartes, Spinoza, Leibniz'in bilinmesi de en az İngiliz empiristleri kadar etkilidir. Yine dinle ilgili tutumlarda bilimsel gelişmeler kadar modern empirizmin etkisi de vardır.

Lewis'in dinler ve dinlerdeki pratik hayat hakkındaki değerlendirmeleri önemlidir. Ona göre, din kavramının insan zihninde çağrıştırdığı ilk anlam, çeşitli yerlerde yapılan ibadetlerdir. Dinin en önemli şahsiyetleri ise, kurucular ve etraflarındaki kişilerdir. Lewis, Tanrı'dan her yerde hazır ve nazır olan, tek bir Tanrı olarak söz etmektedir. O, insanların huzur bulmak amacıyla Tanrı'yı yüceltiklerini ve Ona boyun eğdiklerini düşünmektedir. Hayatta olup biten bütün gerçeklikler de ona göre, Tanrı'nın yaratması eseridir.

Dinlerin bir kısmı hayatın sonunu bir ceza hali olarak açıklarken bazılarının göre hayatın amacı son kurtuluşla ilgilidir. Ölüm, hayatın yeniden ilanıdır. Monist olmayan dinler de günahların kefareti anlamında perişanlık, kimsesizlik, muhtaçlık durumlarını gerekli görmüştür. Günümüz toplumunda bireylerin hissettikleri derin yalnızlık, Lewis'e göre, insanların, Tanrı'yla ilişkilerini değerlendirmelerine sebep olmakta ve onları dine doğru götürmektedir.

6. SUMMARY

In this article, we have tried to examine the thoughts of the late English philosopher H. D. Lewis on religion and the relationship between religion and science. According to him, a philosophical question is not a question posed out of everyday concerns, but arises from an inner need. At the same time, philosophical questions are independent of actions. These questions make the philosopher talk to himself and the philosopher asks himself questions. A philosophical question is a "what" question. The purpose of such a question, according to Lewis, is to discover the definition of something.

Another type of question that drives most people to ask questions and questions the value of life is ethical problems. It is at this point that Lewis takes up the concept of metaphysics. Lewis defines metaphysics as any question about anything that goes beyond what we directly encounter in our experience of the world around us.

According to Lewis, knowledge of the modern rationalist philosophers Descartes, Spinoza and Leibniz is at least as effective as knowledge of the British empiricists in the study of contemporary philosophy. Again, modern empiricism has as much influence on attitudes towards religion as scientific developments.

Lewis's evaluations about religions and practical life in religions are important. According to him, the first meaning that the concept of religion evokes in the human mind is worship in various places. The most important figures of religion are the founders and the people around them. Lewis speaks of God as one God, omnipresent and omnipresent. He thinks that people glorify and submit to God in order to find peace. All the realities of life are, according to him, the work of God's creation.

While some religions explain the end of life as a state of punishment, for others the purpose of life is about final salvation. Death is a re-proclamation of life. Non-monistic religions also consider misery, desolation and neediness as necessary in order to atone for sins. According to Lewis, the deep loneliness felt by individuals in today's society causes people to evaluate their relationship with God and leads them towards religion.

7. KAYNAKLAR

- Arslan, A. (2002). *Felsefeye giriş*, Ankara: Vadi Yayınları.
Berkeley, G. (1962). *The Principles of human knowledge*, (G.J. Warnock Ed.), Glaskow: Fontana Press.

- Cevizci, A. (2001). *İlkçağ felsefesi tarihi*, Bursa: Asa Yayınları.
- Coşkun, C. (2019). Din bilim ilişkisi ve çatışmanın araçsallığı. *Bilimnâme*, XXXVII, (2019/1), 1057-1084.
- Çüçen, A. (2001). *Felsefeye giriş*, Bursa: Asa Kitabevi.
- Dictionary of Twentieth-Century British Philosophers*. (2005). (Stuart, Brown, Thoemmes Continuum, Ed.), Bristol/England.
- Gökberk, M. (ty.). *Felsefe tarihi*, Ankara: Remzi Kitabevi.
- Kant, I. (1998). *Critique of pure reason*, (Pavlus Guyer-Allen W. Wood, Trans.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, H.D. (1965). *Philosophy of religion*, Londra.
- Uygur, N. (1995). *Felsefenin çağırısı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.